

TÜRK KÜLTÜRÜ

SAYI 454

YIL XXXIX

ŞUBAT 2001

KUTALMIŞ'IN BÜYÜK SELÇUKLU TAHTINI ELE GEÇİRME GAYRETLERİ

Dr. Muharrem KESİK

Şihâbü'd-devle Ebu'l-Fevâris Kutalmış, Selçukluların atası Selçuk Bey'in torunu ve Selçuk'dan sonra Yabgu olan Arslan Bey'in oğludur. Kutalmış, babası Arslan Yabgu ile birlikte Sultan Mahmud tarafından yakalanıp Hindistan'daki Kâlincâr kalesine hapsedilince (1025) ailenin başına Kutalmış'ın amcası Mikâil'in çocukları Tuğrul ve Çağrı Bey'ler geçmişti. Kutalmış 1032'de babasının hapiste ölmesi üzerine Hindistan'dan dönerek Sultan Tuğrul Bey'in hizmetine girmiştir. Ancak o, babası Arslan Yabgu'nun bu uğurda ölmesinden dolayı hükümdarlığa kendini lâîk görmekte idi. Muhtemelen kendini yeterli kadar güçlü hissetmediği için bir süre Sultan Tuğrul Bey'in hizmetinde bulundu. Nitekim Kutalmış'ın Tuğrul Bey'e karşı kaynakların nasıl başladığını belirtmediği bir isyanı meydana gelmiştir. İsyanın hangi tarihte başladığı tespit edilemiyor. Muhtemelen İbrahim Yınal'ın isyanından sonra⁽¹⁾ meydana gelmiş olmalıdır⁽²⁾. Sultan Tuğrul Bey tam halifenin kızı Seyyide Hatun ile evlenme hazırlıkları yaptığı bir sırada Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Garsunni'ne Muhammed b. Hilâl es-Sabi'nin eserinden⁽³⁾ naklettiğine göre⁽⁴⁾ 453 yılı Rebiülâhir (Nisan-

- (1) Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Tarihi*, İstanbul, 1944, s. 49. Yınanç *age.*, s. 49; Enveri'nin *Düstürnâme*'sine dayanarak verdiği bilgide Kutalmış'ın Tuğrul Bey'e karşı bundan önce de bir isyan girişimi olduğunu kaydeder ve bu olayın 1053'te meydana geldiğini söyler. Ancak Enveri'nin kayıtları destansı özellikler taşıdığından bu konuda verdiği bilgilere güvenmek pek doğru olmaz. Ayrıca bu kayıtları destekleyen başka herhangi bir kaynak da mevcut değildir. Bk. Enveri, *Düsturnâme*, nşr. M.H. Yınanç, İstanbul, 1928, s. 6, 77-78.
- (2) Yınanç, *Türkiye Tarihi*, s. 52, Kutalmış'ın 1061 yılında Tuğrul Bey'e karşı isyan ettiğini kaydeder. Ancak Sıbt'ın *Mir'âtü'z-zamân*, nşr. Ali Sevim, "Mir'âtü'z-Zamân Fî Tarihi'l-Âyan Kayıp Uyünü't-Tevârîh'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler Sıbt İbnü'l-Cevzi", *Belgeler*, Ankara 1992, XIV/18, s. 98; trc. Ali Sevim "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-Zamân Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, Ankara 1998, XVIII/22, s. 70, kaydettiği bu bilgiye dayanarak isyanın bu tarihte başladığını söylemek mümkün değildir.
- (3) XI. yüzyılda yaşayıp Selçuklular dönemi Abbâsî halifelerinden el-Kâim Biemrillah'ın İnşâ Divânı'nda görev yapmış Garsunni'ne lâkaplı Ebu'l-Hasan Muhammed b. Hilâl es-Sabi' (1025/26-1088)'nin kaleme aldığı bugün elimizde bulunmayan *Uyünü't-tevârih* adlı eser. Hakkında geniş bilgi için bk. Ali Sevim, *agm.*, XIV/18, s. 6-9.
- (4) *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 95, trc., XVIII, 22, s. 65.

Mayıs 1061)'inde, önceden isyan etmiş ve Girdkûh kalesine çekilerek direnişini sürdürmüştür. Tuğrul Bey, Kutalmış'a karşı ordu hazırlayıp harekete geçmiş, ancak Türk Türkmen askerlerden oluşan kuvvetlerle Sultan Tuğrul Bey'e karşı koyan Kutalmış onun ordusunu yenilgiye uğratmıştır.

Sultan Tuğrul Bey, Humartekin et-Tuğrâf'yi Rey'in muhafazasına gönderirken kendisi de 453 Cemâiyelâhir (Haziran-Temmuz 1061)'inde Girdkûh kuşatmasına gitmişti⁽⁵⁾. Sultan Tuğrul Bey daha sonra Girdkûh kuşatması görevini Humartekin et-Tuğrâf'ye vermiştir. Ancak Sultan Tuğrul Bey'in ona yakın olmasını çekemeyen vezir Amîdü'l-Mülk, sultana Humartekin hakkında bazı şeyler söyleyerek⁽⁶⁾ onun Sultanın gözünden düşürmüş ve bu durumdan haberdar olan Humartekin, Sultan tarafından cezalandırılmaktan korktuğu için Kutalmış'ı kuşatmakta olduğu Girdkûh kalesinin önünden ayrılmıştır. Humartekin beraberinde güvendiği altı adamıyla derhâl kuşatmayı bırakıp kaçtı (12 Şaban 453/1 Eylül 1061)⁽⁷⁾. Bundan sonra Kutalmış'ı kuşatmak üzere kimin görevlendirildiğini bilmiyoruz. Ancak 455 (1063) yılında Vezir Amîdü'l-Mülk, Selçuklu kuvvetleriyle Rey'den hareketle Girdkûh kalesine hareket etti. Kutalmış, bu sırada emrindeki 10.000 askerle Girdkûh kalesinde ona karşı savunma yaptı. Bu kale çok sağlam surlara sahip olup bu nedenle ulaşılması âdeta imkânsız gibiydi. Kale halkı kuşatma sırasında sarnıçlarda toplanan yağmur sularını içmekte idi. Bu nedenle kale ancak savunucularının teslim olması hâlinde ele geçirilebilirdi⁽⁸⁾. İki taraf arasında yapılan barış görüşmelerinde Kutalmış, vezir Amîdü'l-Mülk aracılığıyla Sultan Tuğrul Bey'e,

- 1- Sultanın kendisini bağışlayıp bu hususta ant içmesi,
- 2- Bu isyan hareketi nedeniyle kendisinden herhangi bir tazminat istenmemesi,
- 3- Emîr Süleyman (Çağrı Bey'in oğlu)'ın kızkardeşi ile evlenmesine izin verilmesi,
- 4- Kendisine iyi bir vilâyetin ikta edilmesi hâlinde isyanı bırakıp kaleden ineceğini bildirmişti.

Kutalmış'ın bu isteklerine karşılık Amîdü'l-Mülk, ona, kendisinin can güvenliği ile bir vilâyetin yönetiminin verilebileceğini, fakat evlenme ve ant

(5) Sibt, *age.*, s. 98, trc. s. 70. Krş. M. Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *IA.*, XII/2, s. 35.

(6) Bu konuda geniş bilgi için bk. Sibt, s. 101-102, trc., s. 71-73.

(7) Sibt, s. 101, trc., s. 72. Turan *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1993, s. 141 ve Köymen *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1961, s. 63, bu kaçışın nedenini Kutalmış'ın Humartekin'i mağlûp etmesine bağlarlar. Fakat kaynağın ifadesi son derece açıktır. Ayrıca bu tarihçiler olayın miladî tarihini yanlış olarak kaydederler.

Humartekin daha sonra yakalanarak Sultan Tuğrul Bey'in yanına getirilmiş, İbrahim Yinal'ın çocukları bu bizim babamızın katilidir diyerek Humartekin'in kendilerine teslim edilmesini istemişler, Vezir Amîdü'l-Mülk'ün işaretiyle Humartekin onlara teslim edilmiş ve İbrahim Yinal'ın çocukları tarafından öldürülmüştür. Bk. Sibt, s. 102, trc., s. 73.

(8) Sibt, s. 120, trc., s. 84.

içme hususlarını içeren isteğinin Sultana yapılmasına asla cesaret edilemeyeceği cevabını verdi. Buna karşılık Kutalmış: “Bunların Sultana önerilmesine cesaret gösterilmediği ve içimi rahatlatacak, kalbimi hoş tutacak can güvenliğime garanti verilmediği takdirde ben, nasıl olur da kendimi size teslim edebilirim” cevabını gönderdi⁽⁹⁾. Bu nedenle de barış görüşmeleri durdu. Amîdü'l-Mülk, Kutalmış'ı kuşatmayı sürdürürken kendisine Sultan Tuğrul Bey'in ölüm haberi ulaştırıldı⁽¹⁰⁾. Amîdü'l-Mülk, derhâl askerlerini ve diğer görevlileri toplayarak haberi onlara bildirdi ve Sultanın vasiyetini uygulamak hususunda⁽¹¹⁾ onlardan yardım istedi. Onlar da vezire bağlı kaldılar. Böylece askerlerin tam desteğini alan Amîdü'l-Mülk, Girdkûh kuşatmasını kaldırarak başkent Rey'e doğru hareket etti ve 16 Ramazan 455 (12 Eylül 1063) günü Rey'e ulaştı. Sultan Tuğrul Bey'in vasiyeti üzerine, onun üvey oğlu Süleyman'ı Büyük Selçuklu tahtına oturdu⁽¹²⁾. Süleyman'ın hükümdarlığına itirazından çekindiği Horasan Emîri Alp Arslan'a da bir mektup göndererek yaptığının Tuğrul Bey'in vasiyeti olduğunu yani Süleyman'ın hükümdür olmasını Tuğrul Bey'in istediğini bildiren bir mektup gönderdi⁽¹³⁾. Ancak vezirin bu mektubu, Alp Arslan'ın Horasan'dan Rey'e doğru hareket etmesini engelleyemedi⁽¹⁴⁾.

Sultan Tuğrul Bey'in ölümünü öğrenen Kutalmış sığındığı Girdkûh kalesinden inerek kendisine asker toplamak üzere Türkmenlerin yaşadığı obalara gitmiştir. Sıbt'ın *Uyûnü't Tevârih*'ten naklen bildirdiğine göre⁽¹⁵⁾, Kutalmış, Türkmenlere kendisine katılmaları hususunda inandırıcı sözler söyleyerek onları ikna etmiş ve bu arada onlardan adı belirtilmeyen ileri gelen bir bey de Kutalmış'a katılmıştır. Kutalmış'ın babası Arslan Yabgu'nun

(9) Sıbt, s. 120, trc., 84. Krş. Kaöymen, agm., XII/2, 36.

(10) Sultan Tuğrul Bey 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063) günü vefat etmiştir İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, nşr. C.J. Tomberg, Beyrut 1979, X, 26; trc., Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, İstanbul 1987, X, 41. Tuğrul Bey hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri*, Ankara 1989, I, 96-366; a. mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976; a. mlf., “Tuğrul Bey”, *IA.*, XII/2, 25-41.

(11) Sultan Tuğrul Bey, 1063 yılında Urmiye'de hastalanmış ve hatta ağırlaşmıştı. Bu nedenle askerlerin telaşa kapılmaları üzerine sultan, istemeye istemeye oturtularak askerlerin kendisini görmeleri sağlanmıştı. İşte bu sırada sultan, “Eğer emr-i Hak vaki olursa yerime, Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ın tahta getirmelerini, hiçbir muhalefet yapmaksızın vezir Amîdü'l-Mülk'ün sözlerine uymalarını ve ondan asla ayrılmamalarını” vasiyet etmişti. Askerler ve öteki devlet erkânı, sultana, bu vasiyetine uyup yerine getireceklerine dair söz vermişlerdi. Ancak Hâcib Erdem, Sultan Tuğrul Bey'e, kendisinin yalnız Alp Arslan'a hizmet edeceğini söyleyip Horasan'da bulunan Alp Arslan'ın yanına gitmek için derhâl Sultandan ayrıldı. bk. Sıbt, s. 116, trc., 81.

(12) Sıbt, s. 126-127, trc., s. 89; Zahîrüddin Nişâbüri, nşr. Muhammed Ramazanî, *Selçuk-nâme*, Tahran 1332, s. 21.

(13) Sıbt, s. 127, trc., Ali Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zamân Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi”, *Belgeler*, (Ankara 1999), XIX/23, s. 2. Bu mektubun muhtevası için bk. Sıbt, aynı yer.

(14) Sıbt, aynı yer.

(15) *Mir'âtü'z-Zamân*, XVIII, 127, trc., 3.

Türkmenler üzerinde büyük bir nüfuzu vardı. Bu nedenle Türkmenler Kutalmış'a tâbi olmakta tereddüt etmediler. Sıbt'ın verdiği bilgiye göre⁽¹⁶⁾, Kutalmış topladığı 50.000 atlı ile Sâve'ye gitti ve buradan Selçuklu emirlerine mektuplar yazarak kendisine katılmalarını bildirdi. Bunun üzerine Sürhab b. Kâmrev (Kâmrû), ona olumlu cevap verdi ve bir gece Kutalmış'a katılmak üzere gizlice hareket etti, bu arada kardeşini de Kutalmış'a gönderip onu, Selçuklu başkenti Rey'e saldırıya geçmesi hususunda teşvik etti ve cesaretlendirdi. Yine Sıbt'ın kaydına göre⁽¹⁷⁾, bu sırada Kutalmış'ın yanında "Nizâmüddîn" lâkaplı Ebû Nasr ed-Dihistanî tutuklu olarak bulunuyordu. Belki tetkik ettiğimiz bu olayın zamanına göre oldukça muahhar bir kaynak ama Ahmed b. Mahmûd⁽¹⁸⁾, diğer kaynaklarda bulunmayan ve Kutalmış'ın Alp Arslan'a karşı taht iddiasında bulunmasını Kutalmış'ın şu cümleleri ile anlatır: "Tuğrul Han yerine ben değil, Alp Arslan sultan oldu. Ayrıca ben ondan yaşlı ve saltanata daha lâyığım. Şimdi onun padişah olup benim bakıp durmam doğru değildir. Belki savaş başımıza ne yazıldığını görmek daha uygundur. Er gayret üzere olur, gayretsiz er kadından daha aşağıdır". Ahmed b. Mahmûd'un ifadesine göre⁽¹⁹⁾, bu sözleri duyan beyler ve askerler bağırışıp "Bizim de fikrimiz sizin gönlünüzdeki gibidir. Hemen bu hususta emrine boyun eğeriz, sen buyur biz tutalım, hangi tarafa dersen gidelim" demişlerdir. Yine müellifin ifadesine göre⁽²⁰⁾, Kutalmış aldığı bu olumlu tepki üzerine iyice moral bularak hemen Türkmenlerin yaşadığı bölgelere gidilip sayısız asker toplanmasını emretti ve kendi de Sâve dışında karargâhını kurarak muhtemelen burada toplanacak orduyu beklemeye başladı. Böylece Kutalmış çok sayıda asker topladı. Sıbt⁽²¹⁾, onun beraberinde 50000 atlıının bulunduğunu, İbnü'l-Adîm⁽²²⁾ bu sayının 90.000 olduğunu kaydeder. Hüseyin⁽²³⁾ herhangi bir rakam vermemekle birlikte Kutalmış'ın ordusunun fezayı doldurduğunu ve çekirge sürüsü gibi olduğunu kaydeder. İbnü'l-Esrî de⁽²⁴⁾ Hüseyin gibi rakam vermeden Kutalmış'ın çok sayıda askeri olduğundan bahseder. Ahmed b. Mahmûd⁽²⁵⁾, Kutalmış'ın askerinin atlarının ayağından kalkan tozun dünyayı kapladığını kaydeder.

Kutalmış, topladığı ordusuyla önce Sâve civarına gelmiş buradan da Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezi Rey'e doğru harekete

(16) *Mir'âtü'z-Zamân*, XVIII, 127, trc., s. 3. Krş. Claude Cahen, "Qutlumush et ses fils avant l'Asie Mineure", *İslâm*, XXXIX (1964), s. 24.

(17) Aynı yer.

(18) *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, I, 54.

(19) bk. Aynı yer.

(20) bk. Aynı yer.

(21) *Mir'âtü'z-Zamân*, 126-127, trc., XVIII/22, s. 88; XIX/23, s. 3.

(22) *Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, yay. Ali Sevim, *Kamâl al-Dîn İbn-al-'Adîm Buğyat At-Talab Fî Târih Halab, Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, Ankara 1976, s. 20, trc., s. 66.

(23) *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, nşr. Muhammed İkbâl, Lahore 1933, s. 30; trc. Necati Lugal, Ankara 1943, s.

(24) *el-Kâmil*, X, 36, trc., X, 48.

(25) *Selçuk-nâme*, I, 54.

geçmiştir⁽²⁶⁾. Kutalmış 21 Zilkâde 455 (15 Kasım 1063)'de Rey'e yürüyüp şehri almak üzere iken, Amîdü'l-Mülk ona karşı harekete geçti, fakat yenilgiye uğradı. Selçuklu ordusunun öncü kuvvetlerinin başında bulunan İnanç Bey beş yüz askeriyle Kutalmış tarafından esir edildi. Tam anlamıyla yenilgiye uğramış olan Amîdü'l-Mülk, beraberindeki kuvvetlerle Rey'e dönüp şehri Kutalmış'a karşı savunmak için hazırlıklara girişti. Vezîr Amîdü'l-Mülk, Tuğrul Bey'in vasiyeti üzerine onun üvey oğlu ve Alp Arslan'ın ağabeyi olan Sülayman'ı hükümdar ilân edip adına hutbe okutmuş ise de, ileri gelen devlet adamlarının ve kumandanların hükümdar olarak Alp Arslan'ı istemeleri ve yaklaşmakta olan Kutalmış tehlikesine karşı Alp Arslan adına hutbe okutarak onu sultan ilân ettirdi⁽²⁷⁾. Amîdü'l-Mülk sonra Alp Arslan'ı durumdan haberdar ederek derhâl yardıma gelmesi gerektiğini bildirdi ve bu konuda onun emirlerini beklediğini söyledi⁽²⁸⁾. Bu sırada Nişâbü'r'da bulunan Alp Arslan ileri gelen adamlarından Emîr Savtegin'i⁽²⁹⁾ bir miktar askerle önden Rey'e gönderdi. Ancak kaynağımız onun burada Kutalmış'a karşı ne gibi bir faaliyette bulunduğunu kaydetmemiştir⁽³⁰⁾. İbnü'l-Esîr⁽³¹⁾, Alp Arslan'ın, Kutalmış'ın hareketi ile ilgili haberi aldığı zaman muazzam bir ordu hazırlattırıp çöl üzerinden Rey'e sevk ettirdiğini ve bu ordunun Kutalmış'tan önce Rey'e ulaştığını kaydederse de, bu bilgi diğer kaynaklarla⁽³²⁾ çelişir ve pek de mümkün görünmez. Çok geçmeden Türkmen kuvvetleriyle harekete geçen Kutalmış, Rey'i kuşatmaya başladı ve özellikle şehre giden yolları kesip kontrol altına aldı. Bu nedenle şehir halkı, çok güç bir duruma düştü. Bu durum karşısında Amîdü'l-Mülk, çok hızlı koşan atlarla Alp Arslan'a özel ulaklar gönderip durumun ciddiyetini bildirdi. Alp Arslan ise, vezire gönderdiği cevapta "Rey'den ayrılmayınız, çünkü ben sizlere ulaşmak üzereyim" demiştir. Bu arada Kutalmış'ın beraberinde bulunan Türkmenler, şehir civarındaki halka çok kötü ve reva görülmeyecek davranışlarda bulunmaktaydılar. Öte yandan Hâcib Erdem'in kumandasındaki Alp Arslan'ın öncü kuvvetleri Dâmegân (Damgân)'a ulaşmışlardı. Bunu haber alan Kutalmış, Zilkâde sonlarında (Kasım sonları) kuvvetleriyle birlikte

- (26) Hüseyinî, s. 30, trc., s. 21. *Anonim Selçuknâme* (nşr. ve trc. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952, s. 13, trc., s. 7, Tuğrul Bey'den sonra yerine Alp Arslan'ın hükümdar olduğunu, Kutalmış'ın ise bundan sonra ona karşı isyan ettiğini kaydeder ve Kutalmış'ın Tuğrul Bey'e karşı giriştiği isyandan habersiz görünür.
- (27) Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve muhbetü'l-'usra*, (nşr. M. Th. Houtsma), *l'Histoire des Seldjucides*, Leiden 1889, s. 29; trc. Kıvâmeddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 26; Sıbt, s. 128; trc., s. 3-4.
- (28) Sbt, s. 128; trc., s. 3. Krş. Köymen, *Türk Tarihi*, s. 63.
- (29) Emîr Savtegin hakkında geniş bilgi için bk. Erdoğan Merçil, "Emîr Savtegin", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1975, sa. 6, s. 63-74.
- (30) Hüseyinî, s. 30 trc., s. 21; Ahmed b. Mahmûd, I, 54 vd. Krş. Merçil, agm., s. 67. Sıbt, s. 127-128, trc. s. 2, olaydan bahseder ancak Emîrin adını kaydetmez.
- (31) *el-Kâmil*, X, 36, trc., X, 48.
- (32) Hüseyinî, s. 30, trc., s. 21; Aksarayî, *Müsâmeretü'l ahhâr ve müsâyeterü'l-ahyâr*, nşr. Osman Turan, Ankara 1944, s. 16; trc., M. Nuri Gençosman, *Selçukî Devletleri Tarihi*, Ankara 1943, s. 111; Ahmed b. Mahmûd, I, 54-55.

Selçuklu öncülerine karşı harekete geçti ise de, sonradan Rey'e döndü. Ancak Milh vadisi civarında Erdem'in idaresindeki Alp Arslan'ın öncü kuvvetlerine rastladı ve onlarla savaşa tutuştu. Yenilgiye uğrayan ve bir kısım kuvvetlerini kaybeden Erdem, civarda bulunan bir kaleye sığındı ve kendisinden ancak iki fersah uzaklıkta bulunan Alp Arslan'a haber gönderip durumu bildirdi⁽³³⁾.

Kutalmış, Rey'e bağlı bütün köylerde tahribat yaparak askerlerini yağmacılıktan alıkoymadı⁽³⁴⁾. Rey'i kuşatmakta olan Kutalmış, Alp Arslan'ın Nişâbûr'dan hareket ederek sür'atle üzerine geldiğini öğrenince iki düşman arasında kalmamak yani Rey kalesindeki Amîdü'l-Mülk'ün kuvvetleri ile Alp Arslan'ın kuvvetleri arasında kalmamak için ordusundan bir birliği ayırarak kalenin kuşatmasına devam edilmesini emretti. Alp Arslan ile Rey'de karşılaşmamak için İsferyin'e⁽³⁵⁾ yürüdü⁽³⁶⁾. Kutalmış karargâh kurduğu bölge ile Alp Arslan'ın gelmekte olduğu istikâmet arasında ve onun geçmeye mecbur olduğu Abdullahâbâd ve Milh vadisine su akıttı. Bu Milh vadisi normalde bir bataklık olup yolcular için bile geçilmesi zor idi⁽³⁷⁾. Bu vadiye su verilince artık içine girilemez hâle geldi⁽³⁸⁾.

Alp Arslan Nişâbûr'dan yola çıktı⁽³⁹⁾ ve Dâmegân'a varınca Kutalmış'a mektup gönderip yaptığı işi iyi görmediğini ve yadırgadığını bildirdi. Bu gibi hataları işlemekten sakınmasını söyledi ve giriştiği isyâna derhâl son vermesini emretti⁽⁴⁰⁾. Alp Arslan'ın bu hareketi, Kutalmış'ı oyalayıp biraz daha zaman kazanmak için yaptığı düşünülebilir⁽⁴¹⁾. Tuğrul Bey'e isyan etmiş ve onun ölümü ile eline büyük bir fırsat geçmiş olan Kutalmış'ın böyle bir teklifi kabul etmeyeceğini Alp Arslan da gayet iyi bilmektedir.

Sonunda iki ordu aralarında Milh vadisi bataklığı bulunmak üzere karşı karşıya geldiler⁽⁴²⁾. İbnü'l-Adîm'e göre⁽⁴³⁾ Alp Arslan'ın beraberinde 12.000 atlı bulunmakta idi. Alp Arslan'ın ordusunu, veziri Nizâmü'l-Mülk düzenledi ve mevzilere yerleşdirdi⁽⁴⁴⁾. Alp Arslan'ın ordusunun sağ kanadına Emîr Savtegin; merkezde ise sultanın yanında Emîr Buldacı, Emîr Sungurca, Emîr Ağacı ve

(33) Sibt, s. 128-129; trc., s. 4.

(34) Hüseyinî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer. Sibt s. 127, trc., s. 2 da onun Rey'e bağlı köyleri yağmalayıp kadınları tutsak aldığı ve bazı kimseleri öldürdüğünü kaydeder.

(35) Nişâbûr civarında olup bu şehirden beş konak uzaklıkta ve Horasan'ın kuzeybatısında bulunan müstahkem bir mevki. Geniş bilgi için bk. Cl. Huart, "İsferyin", *JA.*, V/2, s. 1074.

(36) Aksarayî, s. 16, trc., s. 111; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmi' u't-tevârih*, nşr. Ahmet Ateş, *Câmi' u't-tevârih Selçuklularla İlgili Kısımlar*, Ankara 1960, s. 28; Nişâbûrî, s. 22.

(37) bk. aynı yer.

(38) İbnü'l-Esîr, aynı yer; Ahmed b. Mahmûd, I, 55.

(39) Bûndârî, s. 29, trc., s. 27; İbnü'l-Esîr, aynı yer.

(40) İbnü'l-Esîr, aynı yer.

(41) Nitekim Alp Arslan, aynı hareketi sonradan Bizans İmparatoru Romanos Diogenes ile 1071'de yaptığı Malazgirt savaşından önce de tekrar etmişti. bk. İbrahim Kafesoğlu, "Malazgirt", *JA.*, VII, 46.

(42) İbnü'l-Adîm *Buğye*, 20, trc., s. 66, savaşın Nemek köyünde meydana geldiğini kaydeder.

(43) *Buğye*, aynı yer.

(44) İbnü'l-Esîr, X, 36, trc., X, 48; Hüseyinî, s. 31, trc., s. 21; Ahmed b. Mahmûd, I, 55.

diğer ileri gelen kumandanlar yer almaktaydı. Kutalmış'ın ordusunda ise, sağ kanada kardeşi Resultegin sol kanada Emîr Ayboğa komuta ediyordu⁽⁴⁵⁾. Kaynaklar, merkezde Kutalmış'ın yanında kimin ya da kimlerin yer aldığını kaydetmez.

Kutalmış, astroloji ilmine vakıf idi ve o gün talihinin kapalı olduğunu görmüştü. Girişeceği savaşta kendisi için zafer ihtimali görünmemekteydi. Bu sebeple o gün savaştan kaçınmaya çalıştı. O, Alp Arslan'ın bu bataklık araziden ordusunu geçiremeyeceğini tahmin etmekteydi. Bundan dolayı o gün savaşın olamayacağını zannediyordu⁽⁴⁶⁾. Ancak hesabı tutmayacaktı. Alp Arslan atına bindi ve dağın eteğinde bir yol aradı⁽⁴⁷⁾. Bulamayınca da atını bataklığın içine doğru sürdü ve kamçısıyla askerine de ilerleme işareti verdi⁽⁴⁸⁾. Kaynaklar, Alp Arslan'ın ordusunun da çok kalabalık olduğunu kaydederler⁽⁴⁹⁾. İbnü'l-Esîr'in bir kaydına göre⁽⁵⁰⁾, Nizâmü'l-Mülk Alp Arslan'a "Horasan'da senin için öyle bir ordu hazırladım ki, bunlar sana yardım eder ve seni hiçbir zaman yalnız bırakmazlar, senin uğrunda hedeften şaşmayan oklar atarlar. Bu ordunun erleri âlimler ve zâhidlerdir, bunları kendilerine iyilik ve ihsanda bulunarak sana en büyük yardımcılar yaptım" demiştir.

Kutalmış ve onun yanında yer alan herkes, Alp Arslan'ın ordusunun bataklığa saptanacağını zannederken sanılanın aksi oldu ve Alp Arslan ordusu ile sâlimen karşı tarafa geçti ve Kutalmış'ın ordusu ile savaşa tutuştu. Pek çok asker öldü⁽⁵¹⁾. Daha önceden kendisine bu görevin verildiği anlaşılan Emîr Sungurca savaş başlar başlamaz Kutalmış'ın üzerine yüklendi, onun çetirini ele geçirdi ve alemini aşağıya indirdi. Böylece Kutalmış mağlûp oldu⁽⁵²⁾. Savaş sırasında birçok yerinden yaralanan Kutalmış mağlûbiyete uğradığını anlayınca askerlerinin bir kısmıyla Girdkûh kalesine doğru kaçmaya başladı⁽⁵³⁾. Kutalmış'ın savaşa devam eden diğer kuvvetleri de bozulup tamamen mağlûp oldular. Alp Arslan, bozgun hâlinde kaçan Kutalmış'ın kuvvetlerini dört fersah kadar izledi ve pek çoğunu kılıçtan geçirdi⁽⁵⁴⁾. Kutalmış tarafından esir edilen Nizâmüddîn, Emîr İnanç ve diğer bazı esirler de kurtarıldı. Kutalmış ve Türkmenler'in savaş aletleri ve beraberlerinde bulunan her şey ganimet olarak alındı⁽⁵⁵⁾. Alp Arslan, muhtemelen Aralık ayında Rey şehrine girdi. Alp Arslan

(45) Hüseyî, aynı yer. Krş. Ahmed b. Mahmûd, aynı yer.

(46) İbnü'l-Esîr, X, 36, trc., X, 48-49.

(47) Hüseyî, s. 31, trc., s. 21. Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, I, 55-56, olayı biraz farklı anlatır. Ona göre; Sultan Alp Arslan kılavuzuna "Bizim için dağın eteğinden yol olsa gerek" demiş, kılavuz da ona: "Ey dünyanın şâhu oradan askerin gitmesine imkân yoktur" diye cevap vermiştir.

(48) Hüseyî, s. 31, trc., s. 21-22; İbnü'l-Esîr, X, 36, trc., X, 49.

(49) Ahmed b. Mahmûd, I, 55.

(50) *el-Kâmil*, X, 36, trc., X, 48.

(51) Sibt, s. 129, trc., s. 4; Nişâbüri, s. 22.

(52) Hüseyî, s. 31, trc., s. 22; Sibt, s. 129, trc., s. 4; Ahmed b. Mahmûd, I, 56.

(53) İbnü'l-Esîr, X, 38, trc., X, 49.

(54) Sibt, aynı yer.

(55) Sibt, s. 129, trc., s. 4. Krş. Bündârî, s. 29, trc., s. 27.

akrabası olan esirlerin hepsini öldürtmek istedi. Ancak Vezîr Nizâmü'l-Mülk buna engel olarak "Akranın kanına girmek doğru değildir, uğursuzluk getirir, devletiniz çabuk zevâl bulur" dedi ve onu affa ve merhamete davet etti⁽⁵⁶⁾. Alp Arslan da onları affederek salıverdi⁽⁵⁷⁾. Ancak Kutalmış'ın oğulları ile adamlarının memlekette bırakılmasının ileride fitne çıkmasına sebep olabileceğini söyledi. Nizâmü'l-Mülk de bunların ülkenin sınırlarında yerleştirildikleri ve üzerlerinden hükümdarlık ve emirlik unvanlarının kaldırıldığı takdirde sıkıntı içinde yaşamaya ve kötülük yapmamaya mecbur kalacaklarını söyleyerek onları Urfa-Birecik taraflarına gönderdi⁽⁵⁸⁾. Bündârî⁽⁵⁹⁾, Alp Arslan'ın Türkmenler'den pek çok askeri öldürttüğünü ve bunların mallarına ganimet olarak el koyduğunu kaydeder. Bu esirler arasında Kutalmış'ın kardeşi Resultegin ile oğulları Süleyman, Mansur ve bazı ileri gelen emirler de bulunmaktaydı⁽⁶⁰⁾.

Kutalmış'ın âkıbetine gelince, kaynaklarda farklı rivâyetler yer almaktadır: İbnü'l-Esîr'e göre⁽⁶¹⁾ savaş bittikten sonra ölü olarak bulundu. Hüseyinî'ye göre⁽⁶²⁾ savaş meydanından yaralı olarak kaçmış savaş bittikten sonra da bir koyun ağılında ölü bulunmuştur. İbnü'l-Adîm⁽⁶³⁾ ve Aksarayî ise⁽⁶⁴⁾ Kutalmış'ın savaş sırasında atının tökezlemesi sonucu yere düşerek öldüğünü yazar. Bündârî⁽⁶⁵⁾ ve Nişâbüri⁽⁶⁶⁾ de bu görüşe katılır. *Anonim Selçuknâme*⁽⁶⁷⁾ onun bozguna uğradıktan sonra kaçmak isterken atından düşerek öldüğünü kaydeder. Ahmed b. Mahmûd da⁽⁶⁸⁾ Hüseyinî'nin rivâyetini tekrar eder. Kutalmış'ın büyük Selçuklu tahtını elde etmek uğruna verdiği mücadele hakkında en geniş bilgiyi bize sunan Sibt İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre⁽⁶⁹⁾ ise Kutalmış, Alp Arslan ile

- (56) Hüseyinî, s. 31-32, trc., s. 22; İbnü'l-Esîr, aynı yer; Reşidüddin, s. 28; Nişâbüri, s. 22.
 (57) Hüseyinî, aynı yer. Alp Arslan'ın onları affetmekle kalmadığını ihsan ve hediyelerle taltif ettiğini kaydederken, Ahmed b. Mahmûd I, 56, ileri gelen esirlerin Alp Arslan'dan özür dileyip günahları için tövbe ettiklerini, yeni Sultan tarafından affedilerek her birine durumlarına göre Alp Arslan tarafından saygı gösterildiğini kaydeder.
 (58) Aksarayî, s. 16, trc., 111.
 (59) *Zübdetü'n-nusra*, s. 29, trc., s. 27.
 (60) Sibt, s. 29, trc., s. 4, Resultegin ismini verir ancak Kutalmış'ın büyük oğlunun da esir edildiğini söylemesine rağmen isim vermez.
 (61) *el-Kâmil*, aynı yer. İbnü'l-Esîr, rivâyetinin devamında onun nasıl öldüğünün anlaşamadığını ve korkudan öldüğüne dair bir söylenti olduğunu da kaydeder.
 (62) *Ahbâr*, s. 31-32, trc., s. 22.
 (63) *Buğye*, s. 20, trc., s. 66.
 (64) *Müsâmeterü'l-ahbâr*, s. 16, trc., s. 111.
 (65) *Zübdetü'n-nusra*, aynı yer.
 (66) *Selçuk-nâme*, s. 22.
 (67) s. 13, trc., s. 7.
 (68) *Selçuknâme*, I, 56-57. Ahmed b. Mahmûd bu olayı şöyle anlatmaktadır: "Savaş bitip akşam olunca Sultan, Kutalmış'ın ardından gidilmesini ve ne olursa olsun onun bulunmasını ve cezasının verilmesini emretti. Sonra birçok kimse Kutalmış'ın gittiği tarafa yöneldi ve onu aramaya başladılar. Bir ağıla vardıkları zaman Kutalmış'ın ölüsünü bulup Alp Arslan'ın huzuruna getirdiler. Sultan onu teşhis etti ve Rey'e Tuğrul Bey'in yanına götürülmesini ve orada gömülmesini emretti".
 (69) *Mir 'atü'z-zâman*, s. 129, trc., s. 4-5.

giriştiği savaşta yenilgiye uğradıktan sonra normal yolu terkedip dağlara yöneldi ve dar geçitlerden geçmek suretiyle Alp Arslan'a ait kalelerden birinin önünden geçerken, kale kumandanı onu yakalamaları için adamlarını gönderdi. Bu sırada Kutalmış, atıyla kaçmaktayken yere düştü. Bu arada da atı kendisini tepeleyip geçti. Bu nedenle kan kaybına uğrayan Kutalmış hayata gözlerini yumdu. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre⁽⁷⁰⁾ Alp Arslan, Kutalmış'ın ölümüne ağlamış ve onun için yapılan taziyeleri kabul ederek büyük üzüntü duymuş Nizâmü'l-Mülk tarafından teselli edilmiştir.

Melik Kutalmış b. Arslan Yabgu 13 Zilhicce 455 (7 Aralık 1063) günü⁽⁷¹⁾ yeni sultan Alp Arslan'ın emri üzerine Rey'e götürülerek Sultan Tuğrul Bey'in kabrinin yanına defnedildi⁽⁷²⁾. Mansur, Alp İlig, Dolat (Devlet) ve Süleymanşâh adında dört oğlu vardı. Bunlardan en küçüğü olan Süleymanşâh, Anadolu fatihlerinden biri olup Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusudur.

İbnü'l-Adîm'e göre⁽⁷³⁾ hâkimiyeti altında bulunan toprakların merkezi Dâmegân idi. Kutalmış, mükemmel derecede astroloji (yıldız ilmi) biliyordu. Ayrıca ensâb ilmine de vakıf idi. Onun ölümünden sonra çocukları da astroloji öğrenmişler ve ilimle uğraşanları himâye etmişlerdir⁽⁷⁴⁾. Kutalmış'ın, babası Arslan Yabgu'dan dolayı Büyük Selçuklu tahtında hak iddiâ etmesi oğulları ve torunlarının da dahil olacağı Mikâilîoğulları ile devam edecek uzun süreli bir çatışmanın da başlangıcı olmuştur⁽⁷⁵⁾.

(70) *el-Kâmil*, X, 37, trc., X, 49.

(71) Sibt, s. 129, trc., s. 5. Köymen, *age.*, s. 64, bu tarihi 28 Kasım 1064 olarak kaydeder.

(72) Hüseyinî, s. 32, trc., s. 22. Krş. Ahmed b. Mahmûd, I, 57, Krş. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 149.

(73) *Buğye*, aynı yer.

(74) İbnü'l-Esîr, aynı yer.

(75) Alp Arslan ve Kutalmış mücadelesinden sonra bu ikisinin oğulları Melik Tutuş ve Süleymanşâh karşı karşıya gelmişler ve savaş Süleymanşâh'ın ölümüyle sonuçlanmış, bir sonraki karşılaşma ise, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ile I. Kılıç Arslan arasında olmuş ve I. Kılıç Arslan'ın ölümüyle sonuçlanmıştır. İki aile arasındaki bu mücadele, Sultan I. Mesud'un Türkiye Selçuklularının başına geçmesiyle son bulmuştur. Sultan I. Mesud, doğuya Büyük Selçuklu topraklarına taarruz etmemiş, Büyük Selçuklu hükümdarları da belki kendi iç meseleleri yüzünden Anadolu'dan ellerini çekmişlerdir.